

Kontrowersyjna dychotomia. Agresja wroga, agresja instrumentalna i zastosowanie *reversal theory* M.J. Aptera do analizy przestępczości

Przemysław Piotrowski*

Instytut Psychologii, Uniwersytet Jagielloński, Kraków

CONTROVERSIAL DICHOTOMY. HOSTILE AGGRESSION, INSTRUMENTAL AGGRESSION AND APPLICATION OF M.J. APTER'S REVERSAL THEORY IN CRIME ANALYSIS

In their inspiring article Bushman and Anderson (2001) suggest that the hostile – instrumental aggression division, although for decades useful in discussions on the mechanisms of aggressive behavior, is nowadays obsolete. According to the assumptions of the reversal theory, the division also loses its meaning; the mechanism of aggressive behavior is based on optimizing the level of arousal and hedonic tone. Arguments in favor of both these views, a reflection on the use of typology of aggressive behavior in the analysis of violent crime is presented in this text.

WPROWADZENIE

Ze względu na funkcję zachowań agresywnych (ukierunkowanie na cel) można je podzielić na wrogie oraz instrumentalne (Krahe, 2006). Agresja wroga (inaczej: afektywna, gniewna lub odwetowa) to zachowanie o silnym komponentie emocjonalnym, impulsywne i motywowane pragnieniem wyrządzenia krzywdy. Przykładowo: w przypadku rozboju sugeruje się najczęściej, że mamy do czynienia z agresją instrumentalną. Oznacza to, iż zachowanie agresywne staje się środkiem do celu, którym jest zaspokojenie dowolnej potrzeby, innej, niż wyrządzenie krzywdy ofierze. Zachowanie takie nie jest zwykle bezpośrednią konsekwencją frustracji. Najczęściej nie ma również podłoża gniewnego. Jest wcześniej zaplanowane i wykalkulowane.

W swoim inspirującym artykule Bushman i Anderson (2001) sugerują, iż podział agresja wroga – instrumentalna, choć przez dziesięciolecia użyteczny w rozważaniach nad mechanizmami zachowania agresywnego, jest już dzisiaj przeżytkiem i postulują, aby „odłączyć tej dychotomii aparaturę podtrzymującą; zasługuje ona raczej na godną śmierć, niż kontynuowanie nadzwyczajnych wysiłków w celu przedłużenia jej życia”¹ (*ibidem*, s. 278). Według nich, zarówno osoby skłonne do przejawiania agresji wrogiej, jak i takie, które często reagują agresją instrumentalną, opierają swoje działania na ukształtowanych w drodze osobistych doświadczeń skryptach, które w wyniku wielokrotnego używania mogą podlegać procesowi automatyzacji. Automatyzacja zaś może rów-

nie dobrze dotyczyć dokonywania bilansu zysków i strat (typowego dla agresji instrumentalnej), jak zawierać inne elementy, tradycyjnie łączone z agresją wroga (np. gniew).

Zgodnie z założeniami teorii psychologicznej zmiany ukierunkowania (*reversal theory*) M.J. Aptera podział agresja wroga – instrumentalna również traci sens; w tym wypadku za mechanizm zachowań agresywnych można uznać optymalizację poziomu pobudzenia i dążenie do odzyskania pozytywnych emocji.

Argumenty na rzecz jednego i drugiego poglądu oraz refleksja dotycząca stosowania typologii zachowań agresywnych w analizie przestępczości gwałtowej zostaną przedstawione w dalszej części tekstu.

AGRESJA WROGA VS. INSTRUMENTALNA – CZAS ODŁĄCZYĆ APARATURĘ?

Wspomniani Bushman i Anderson (2001) twierdzą, że definiując agresję należy wziąć pod uwagę trzy kwestie: rozróżnienie między bliskim (*proximate*) oraz ostatecznym lub głównym (*primary, ultimate*) celem agresji, założenie, że rozróżnienie na poszczególne typy agresji ma sens tylko na poziomie celu głównego oraz przyjęcie, że konkretne zachowanie agresywne może być wynikiem dwóch lub większej liczby aktywowanych równocześnie celów, wśród których jeden ma zwykle znaczenie dominujące.

W ramach podziału agresja wroga – agresja instrumentalna przyjmuje się za najistotniejsze trzy kryteria:

* Korespondencję dotyczącą artykułu można kierować na adres: Przemysław Piotrowski, Instytut Psychologii Stosowanej, Uniwersytet Jagielloński, ul. Łojasiewicza 4, 30-348 Kraków.
e-mail: ppiotro@wp.pl

¹ (oryg.) It is now time to pull the life-support plug on this dichotomy; it deserves a dignified death rather than continued extreme measures to prolong its existence.

cel zachowania, podłoże gniewne oraz obecność procesu planowania. Każde z wymienionych kryteriów ma jednak swoje słabe strony.

Tedeshi i Felson (1994) wskazują przykładowo, że agresja może być motywowana przez działające równocześnie cele takie, jak ochrona obrazu siebie lub społecznego wizerunku jednostki, ekspresja poczucia krzywdy lub próba uzyskania dostępu do dóbr (pieniędzy, informacji lub bezpieczeństwa); wiele przypadków agresji wrogiej może być zatem spostrzeganych i klasyfikowanych alternatywnie jako akty agresji instrumentalnej.

Co do roli gniewu: jak zakwalifikować przypadki zemsty dokonanej co prawda „na zimno”, ale mającej ewidentnie przyczyny w poczuciu pokrzywdzenia i gniewu ofiary, która po pewnym czasie staje się napastnikiem?

Wreszcie – jeśli chodzi o planowanie poprzedzające zachowanie agresywne: jak duży ma być udział procesów „poznawczego opracowywania” sytuacji, abyśmy mogli uznać, że mamy do czynienia z agresją instrumentalną?

Aby dopełnić obraz kontrowersyjnego podziału, do zasygnalizowanych kwestii należy jeszcze dodać krótką charakterystykę innej dychotomii: automatyczne – kontrolowane procesy poznawcze (por. Kahneman i Treisman, 1984; Wegner i Bargh, 1998). Cztery zasadnicze cechy procesów poznawczych podlegających świadomej kontroli to:

- świadomość intencji, dotyczącej tego, co chcemy osiągnąć poprzez kontrolę,
- poczucie kontroli,
- wydatkowanie wysiłku, włożonego w kontrolowane zachowanie oraz
- monitorowanie rezultatów kontroli (na zasadzie sprzężenia zwrotnego; por. Wegner i Bargh, 1998).

Warto zwrócić uwagę, że procesy automatyczne nie są krańcowym przeciwieństwem świadomie kontrolowanych. Należy raczej przyjąć, że mamy tu do czynienia z kontinuum: proces przetwarzania informacji, który nie zawiera wszystkich czterech wspomnianych wyżej cech, jest po części procesem automatycznym. Proces w pełni automatycznego przetwarzania informacji nie jest charakteryzowany przez żadną z wymienionych cech, posiada natomiast trzy dystynktywne właściwości: jest autonomiczny (po rozpoczęciu przebiega bez potrzeby świadomego kierowania), szybki i wydajny (absorbując niewiele zasobów pamięciowych). Choć istnieje pokusa traktowania agresji wrogiej jako „automatycznej”, a instrumentalnej jako „kontrolowanej”, taka charakterystyka jest uproszczeniem, gdyż w pewnych przypadkach agresji ewidentnie motywowanej emocjonalnie można odnaleźć komponenty kontroli, podobnie jak istnieją agresywne czyny instrumentalne, w trakcie których sprawca podlega pewnym automatyzmom w zakresie przetwarzania informacji; por. Bushman i Anderson, 2001). Dobrym (choć tragicznym) przykładem są tu przestępstwa o cechach masowego morderstwa, dokonywane najczęściej przez wyalienowanych, owładniętych poczuciem pokrzywdzenia i chęcią zemsty sprawców.

Kolejnym problemem związanym z dychotomią agresja wroga – instrumentalna jest kwestia relacji motyw – zachowanie. Najkrócej rzecz ujmując, można wyobrazić sobie sytuacje trojakiemu rodzaju; takie, w których te same motywy prowadzą do różnych form agresji, takie, w których różne motywacje leżą u podstaw tych samych zachowań agresywnych oraz te, w których wrogie i instrumentalne aspekty są obecne jednocześnie.

Według Bushmana i Andersona (2001) na rozwiązanie sporu, a zarazem przejście w stronę teorii agresji drugiej generacji (*ibidem*, s. 278) pozwala uwzględnienie roli struktur poznawczych w etiologii zachowań agresywnych.

Na struktury zawierające wiedzę o świecie składają się schematy i skrypty. Schematy to struktury zawierające kluczowe pojęcia, przy pomocy których nadajemy sens otoczeniu. Natomiast skrypty zawierają informacje na temat zachowań ludzi w różnych okolicznościach (w tym ich motywów, celów, sekwencji przyczynowo-skutkowych itd.); służą do definiowania sytuacji i ukierunkowują zachowanie. Skryptów uczymy się od wczesnego dzieciństwa w drodze osobistych doświadczeń oraz obserwacji zachowania innych – głównie znaczących – osób (Huesmann, 1998). To, w jakim stopniu wiedza zakodowana w strukturach poznawczych jest bogata, wewnętrznie złożona i dostępna zależy od częstotliwości, z jaką jest przywoływana z pamięci i wykorzystywana. Jeśli jakieś struktury są aktywowane często, mogą zostać zautomatyzowane i być stosowane z niewielkim udziałem świadomości, nawet jeśli zawierają skomplikowane sekwencje aktów percepcyjnych, wartościowania i zachowań. Częste aktywowanie określonych struktur wiedzy skutkuje obniżeniem progu aktywacji, i powoduje, że stają się one chronicznie dostępne; jednocześnie zwiększa się poziom zautomatyzowania decyzji, które opierają się na ich działaniu. Tak więc – wracając do typów agresji – zarówno osoby skłonne do przejawiania agresji wrogiej, jak i takie, które często reagują agresją instrumentalną, opierają swoje działania na ukształtowanych w drodze osobistych doświadczeń skryptach. Skrypty agresji instrumentalnej (umożliwiające osiągnięcie celów przy pomocy agresji) mogą podlegać w trakcie wielokrotnego używania procesowi automatyzacji, w tym również automatyzacji dotyczącej kalkulowania bilansu zysku i strat. Mogą także zawierać inne elementy, tradycyjnie łączone z agresją wroga, jak gniew (np. wiedzę na temat tego, czy i kiedy potencjalna ofiara jest tak zagniewana, że może zacząć się aktywnie bronić). Co więcej, jednostka może przyswoić sobie skrypt zemsty, której podłożem jest gniew, a jednocześnie do jej zrealizowania potrzebna jest chłodna kalkulacja dotycząca optymalnego czasu, miejsca i okoliczności (por. Bushman i Anderson, 2001).

REVERSAL THEORY M.J. APTERA A TYPOLOGIA AGRESJI

Jedną z najbardziej inspirujących konsekwencji zastosowania koncepcji M.J. Aptera do analizy przestępczości

gwałtownej jest właśnie możliwość spojrzenia z jej perspektywy na typologię agresji wroga – agresja instrumentalna. Zanim jednak przejdę do omówienia zasygnalizowanego wątku, kilka podstawowych informacji o – stosunkowo mało znanej w polskiej literaturze – koncepcji psychologicznej zmiany ukierunkowania.

Autor koncepcji określa ją jako „ogólną teorię motywacji, emocji i osobowości, która stanowi [...] ramy, pozwalające na zrozumienie szerokiej różnorodności zjawisk psychologicznych” (Apter, 2000, s. 99). Teoria ma charakter strukturalno-fenomenologiczny, co oznacza, iż dotyczy struktury świadomego doświadczenia (Apter, 2001). Według Aptera kluczowym pojęciem jest motywacja, gdyż dostarcza „wewnętrznego kontekstu” ludzkiej percepcji, myślom i działaniom. Istotne jest również zwrócenie uwagi na temporalną charakterystykę świadomego doświadczenia: jego struktura zmienia się w sposób systematyczny na przestrzeni czasu (Apter, 2001b). Osobowość jest tu traktowana nie w kategoriach ustalonych cech, ale raczej stanów; jej podstawową charakterystyką jest zmienność w czasie. W ramach *reversal theory* uznaje się, iż istotą natury ludzkiej są sprzeczności. Jak ujmuje to Apter „ludzie w różnym czasie chcą różnych, często przeciwstawnych rzeczy, co może dotyczyć nawet takiej samej sytuacji na przestrzeni czasu” (2001, s. 5). W innym miejscu autor koncepcji pisze: „natura ludzka jest zasadniczo zmienna, niekonsekwentna, a nawet wewnętrznie sprzeczna na przestrzeni czasu” (Apter, 2001, s. 26). Dlatego też teoria pomaga wyjaśnić zachowania irracjonalne lub paradoksalne, a więc między innymi takie, z jakimi spotykamy się w populacji przestępców rozbój.

Według autora teorii, subiektywne doświadczenie każdego z nas można przedstawić w kontekście czterech obszarów (*domains*), nadających strukturę życiu psychicznemu. Istotą wspomnianych obszarów są kolejno: cele – środki działania, reguły postępowania, transakcje oraz

relacje (por. Apter, 2001, s. 6). Każdy z tych czterech obszarów może być doświadczany przez jednostkę na dwa sposoby. Sposoby te, stany umysłu czy jak je nazywa autor koncepcji – stany (style) metamotywacyjne, są przeciwstawne oraz wykluczają się wzajemnie. Oznacza to, że w danym momencie, w odniesieniu do danego obszaru nasze świadome doświadczenie jest organizowane w ramach jednego z tych stylów i nie można doświadczać obu w tym samym czasie. Ponieważ jednak istotą życia psychicznego jest zmienność, pod wpływem różnych czynników dochodzi do zmiany ukierunkowania (*reversal*), czyli „przełączenia” jednego stanu metamotywacyjnego w drugi. Jak pisze Apter, nawet w tej samej sytuacji, w trakcie wykonywania danej czynności, sposób w jaki jej doświadczamy może się zmienić na alternatywny, a następnie możemy powrócić do poprzedniego stanu metamotywacyjnego (2001, s. 8). Autor podkreśla przy tym, że termin *reversal*, który przetłumaczono jako „zmiana ukierunkowania” oznacza nie tylko zmianę „psychologicznej orientacji” jednostki, ale również fakt radykalnego przejścia z jednego stanu motywacyjnego w stan opozycyjny (2001, s. 11). Jak wspomniano wyżej, Apter wyróżnił cztery obszary (dziedziny) życia psychicznego; każdemu z nich odpowiadają dwa stany metamotywacyjne, z których tylko jeden organizuje nasze życie psychiczne w danym przedziale czasu. Tak więc zgodnie z tzw. matrycą metamotywacyjną (*metamotivational matrix*), wyróżnia się następujące stany metamotywacyjne dla poszczególnych dziedzin:

- a) dla obszaru cele-środki: stan teliczny (*telic*) i parateliczny (*paratelic*);
- b) dla obszaru reguły: stan konformistyczny (*conformist*) i negatywistyczny (*negativistic*);
- c) dla obszaru transakcje: stan władzy (*mastery*) i współodczuwania (*sympathy*);
- d) dla obszaru relacje: stan autyczny (*autic*) i alloiczny (*alloic*).

Tabela 1

Charakterystyka stanów (stylów) metamotywacyjnych (na podstawie: Apter, 2001, s. 12)

Stan TELICZNY Poważny; ukierunkowany na cel; zorientowany na przyszłość; dążący do postępu i osiągnięć; rozsądny i ostrożny; planujący przyszłość i skoncentrowany; unikający niepokoju; ceniący ciszę i spokój	Stan PARATELICZNY Nastawiony zabawowo; aktywny; zorientowany na teraźniejszość; szukający rozrywki i natychmiastowej przyjemności; poszukujący przygód i „dreszczyku emocji”; spontaniczny i otwarty; poszukujący stymulacji; ceniący intensywność
Stan KONFORMISTYCZNY Ugodowy i konwencjonalny; ustępliwy i akceptujący; poszukujący struktury w regułach, obyczajach, czynnościach rutynowych; starający się przystosować; elastyczny; ceniący tradycję; ugodowy; posłuszny i pełen szacunku	Stan NEGATYWISTYCZNY Prowokujący i niekonwencjonalny; zbuntowany; odrzucający reguły i ograniczenia; złośliwy; wrogi; ceniący wolność; krytyczny, opozycyjny i buntowniczy
Stan WŁADZY Rywalizujący; konfrontacyjny; skupiony na władzy, sile i kontroli; ceniący twardość, odporność i kontrolę emocjonalną; traktujący życie jako współzawodnictwo i walkę; dąży do podziwu i statusu	Stan WSPÓŁODCZUWANIA Uczuciowy; przyjacielski; skupiony na życzliwości, intymności i opiece; ceniący wrażliwość, czułość i współczucie; spostrzegający życie przez pryzmat harmonii i współpracy; chce być lubiany i kochany
Stan AUTYCZNY Zainteresowany przede wszystkim sobą; nie identyfikujący się z innymi; podejmujący osobistą odpowiedzialność	Stan ALLOICZNY Zainteresowany przede wszystkim innymi; pragnący utożsamiać się z innymi; bezinteresowny; ceniący wykraczanie poza siebie (transcendencję)

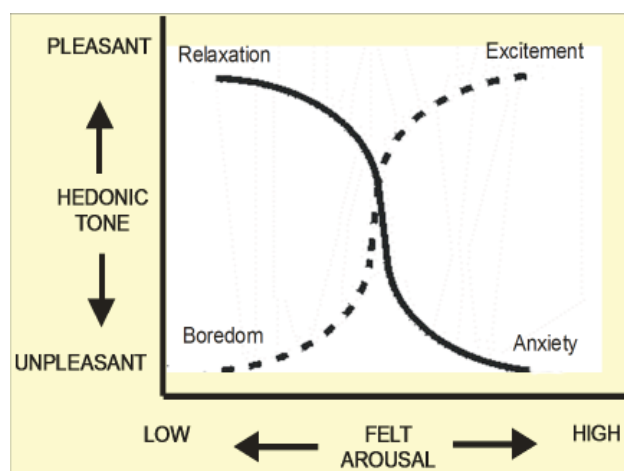
Krótką charakterystykę ośmiu wyróżnionych stanów metamotywacyjnych oraz związanych z nimi sposobów funkcjonowania i przeżywania świata przedstawia Tabela 1.

Według autora teorii, w danym momencie aktywne są cztery stany metamotywacyjne (po jednym z każdej pary), ale najczęściej jeden lub dwa z nich zajmują dominujące miejsce w świadomości podmiotu. Przykładowo, gdy jedziemy samochodem do pracy i korzystając z niewielkiego ruchu na drodze słuchamy ulubionej muzyki, doświadczamy stanów: paratelicznego, konformistycznego, władzy i autycznego, z dominacją pierwszego z wymienionych. Kiedy jednak na drodze pojawi się korek, następuje zmiana psychologicznego ukierunkowania, a doświadczane stany można opisać jako teliczny, negatywny, władzy i autyczny, wśród których dominować będą pierwszy i drugi z wymienionych (Apter, 2001, s. 16).

Każdą parę stanów metamotywacyjnych można scharakteryzować w kategoriach odczuwanego poziomu pobudzenia (*felt arousal*) i doznawanych emocji lub afektu (*hedonic tone*), który podobnie jak pobudzenie Apter przedstawia na kontinuum. W przypadku stanu telicznego (którego istotą jest dążenie do osiągnięcia ważnych dla jednostki celów), zakres stanów emocjonalnych rozciąga się od odprężenia odczuwanego przy niskim poziomie pobudzenia do niepokoju, odczuwanego gdy poziom pobudzenia jest wysoki. Jednostka w stanie paratelicznym będzie odczuwać znużenie przy niskim poziomie pobudzenia i podekscytowanie, gdy odczuwane pobudzenie osiągnie poziom wysoki. Inaczej rzecz ujmując, koncentracja na celach w stanie telicznym oznacza działanie zgodne z zasadą skuteczności; satysfakcja jest czerpana z realizacji powziętych planów. Z kolei działanie w stanie paratelicznym oznacza kierowanie się zasadą przyjemności; jednostka dąży do doznania przyjemności „tu i teraz” i kontynuuje aktywność tak długo, jak dostarcza ona satysfakcji (Apter, 1982; Franken, 2005).

Zależności, o których mowa obrazuje Wykres 1. Jak widać, teoria Aptera reprezentuje odmienny pogląd na naturę motywacji, niż klasyczna w psychologii teoria optymalnego poziomu pobudzenia (ilustrowana przez krzywą w kształcie odwróconej litery U).

Zależności opisane przez krzywe na wykresie 1 uświadamiają rolę stanu metamotywacyjnego, w którym znajduje się jednostka dla dynamiki i intensywności życia emocjonalnego. Zmiana stanu metamotywacyjnego (czyli „przeskok” z jednej na drugą krzywą), szczególnie gdy dochodzi do niej na jednym z krańców kontinuum pobudzenia, może prowadzić do dramatycznych zmian w przeżywaniu emocji. Przykładowo, w przypadku skoczka spadochronowego, znajdując się w stanie telicznym odczuwa silny niepokój, fakt otwarcia się czaszy spadochronu spowoduje zapewne „przełączenie się” na stan parateliczny („zabawowy”), co będzie miało swój rezultat w postaci przyjemnego podekscytowania odczuwanego przy wysokim poziomie pobudzenia (por. Apter, 2000, s. 100).

Wykres 1. Zależności między poziomem pobudzenia (*felt arousal*) i zabarwieniem hedonistycznym (*hedonic tone*) w teorii M.J. Aptera. Krzywe oznaczają opozycyjne stany metamotywacyjne (za: Apter, 2000, s. 100)

Powstaje pytanie, jakie są przyczyny zmiany ukierunkowania psychologicznego (*reversal*)? Według autora koncepcji, proces zmiany jest niezależny od woli podmiotu i może zostać wywołany przez trzy grupy wzajemnie na siebie oddziałujących czynników. Są to: czynniki środowiskowe, frustracja oraz tzw. wysycenie (*satiatio*; por. Apter, 2001, s. 27–29).

PSYCHOLOGICZNA ZMIANA UKIERUNKOWANIA W ETIOLOGII PRZESTĘPSTW ROZBÓJNICZYCH

Zarówno wyniki badań autora (Piotrowski, 2011), jak i inne doniesienia w literaturze przedmiotu wskazują, że racjonalność sprawców rozboju jest znacznie ograniczona, a tło motywacyjne niejasne; czasem zresztą nawet dla samych przestępców. Około 30% sprawców przestępstw rozbójniczych określa swój czyn jako taki, którego nie potrafia wyjaśnić. Równocześnie zwolennicy *reversal theory* podkreślają, iż jednym z jej największych atutów jest możliwość wyjaśniania zachowań irracjonalnych lub paradoksalnych (Apter, 2001; Gerkovich, 2001). Spróbujmy więc poddać analizie przypadki przestępstw gwałtownych używając terminologii i schematu myślenia o motywacji, zaczerpniętego z teorii M.J. Aptera, skupiając uwagę głównie na sprawcach, których czyn miał charakter nieplanowanego, irracjonalnego, trudnego do wyjaśnienia dla nich samych, incydentu.

Charakterystyki psychologicznego funkcjonowania pospolitych przestępców, które można znaleźć w znanych teoriach kryminologicznych mają jeden wspólny aspekt: wskazują na takie cechy ich sprawców, które sugerują dominację parateliczną (por. Katz, 1988; Gottfredson i Hirschi 1990; Copes, 2003). Najbardziej charakterystyczne cechy stanu paratelicznego to koncentracja na bieżącej

aktywności („tu i teraz”), a nie jej przyszłych skutkach, spontaniczność działania oraz „zabawowe” (*playful*) nastawienie podmiotu (Apter, 2001b, s. 40).

Wiele przypadków **irracjonalnego rozboju** przebiega według jednego z dwóch schematów: związanego z utrzymaniem wysokiego poziomu (przyjemnego dla sprawcy) pobudzenia w stanie paratelicznym lub opartego na nagłej zmianie psychicznego ukierunkowania, która skutkuje przejawianiem zachowań agresywnych.

Pierwszy z hipotetycznych mechanizmów działania **irracjonalnych sprawców** jest ilustracją popularnego powiedzenia *no risk, no fun*. Kiedy człowiek jest w stanie paratelicznym, przebywanie w sytuacjach niebezpiecznych podnosi poziom pobudzenia. Pobudzenie organizmu jest wtedy odczuwane jako przyjemne podekscytowanie. Apter (1992) charakteryzuje tę sytuację jako balansowanie na granicy niebezpieczeństwa (ryzyka) i okoliczności spostrzeganych jako bezpieczne lub przynajmniej możliwe do kontrolowania. Jak zostało już wspomniane, jeśli sytuacje ryzykowne nie wystarczają do podniesienia poziomu pobudzenia, jednostka może sięgnąć do innych sposobów: używania środków psychoaktywnych, łamania społecznych reguł lub gniewnego „wyładowania” (*acting out*). Tak więc, w przypadku niektórych sprawców rozboju, popełnione przez nich przestępstwo zdaje się być jednym ze sposobów potęgowania lub podtrzymywania przyjemnego stanu ekscytacji poprzez kreowanie sytuacji ryzykownych, ale – przynajmniej w ich mniemaniu – możliwych do kontrolowania. Ilustracją byłoby przysłowiowe „szukanie guza” przez grupkę nastolatków z jednego osiedla, którzy, żeby „zabić nudę” włóczą się po dobrze sobie znanych okolicach. Zaczepienie nieznanego połączone z próbą „pożyczenia” od niego paru złotych może być przez tych młodych ludzi traktowane po prostu jako sposób dostarczenia sobie rozrywki, choć zwykle mechanizm prowadzący do popełnienia czynu klasyfikowanego przez prawo karne jako rozbój, pozostaje poza sferą świadomej refleksji sprawców.

Drugi ze wspomnianych mechanizmów wiąże się z pojęciem psychologicznej zmiany ukierunkowania (*reversal*). Zakłada on nagłe przekroczenie przez osobę w stanie paratelicznym granic bezpiecznie doświadczanego, a zarazem przynoszącego przyjemność ryzyka – naruszenie tzw. ram ochronnych. Ponieważ ramy ochronne są strukturami opartymi na subiektywnym doświadczaniu świata, ich konstrukcja może być błędna, a funkcjonowanie niedoskonałe. Typowe „błędy konstrukcyjne” ram ochronnych, to: błędne założenia lub niewłaściwa percepcja zagrożenia, „odrealniony” kontekst działania, osłabienie świadomości konsekwencji, potrzeba imponowania innym oraz wpływ grupowych reguł i usprawiedliwień (por. Apter, 1992; Gerkovich, 2001). Nagła zmiana psychicznego ukierunkowania u silnie pobudzonych jednostek w stanie paratelicznym (spowodowana np. frustracją) powoduje przejście w stan teliczny i jest związana z odczuwaniem lęku. W stanie telicznym świadomość jest zorganizowana poprzez cele, do których dąży podmiot. Stan emocjonalny osoby, której pobudzenie jest interpretowane jako silny

niepokój można opisać na gruncie psychologii klinicznej przy pomocy tzw. metafory dwustronnego płaszcza – jeśli wewnątrz kryje się silny niepokój, jego zewnętrznym objawem będzie agresja (Ranschburg, 1993). Innymi słowy, u silnie pobudzonych jednostek, które „przełączyły się” w stan teliczny istnieje duże prawdopodobieństwo pojawienia się zachowań agresywnych. Mechanizm ten można zilustrować, wracając do przykładu osiedlowej grupy nastolatków. Załóżmy, że przywódca grupy w poszukiwaniu rozrywki zaczepia rówieśnika, który nie mieszka w „kontrolowanej” przez niego i jego kolegów okolicy. Stosunkowo niewinne kpiny czy poszturchiwanie mogą się zmienić w pełen furii atak, jeśli intruz okaże się być np. bratem chłopaka, który wcześniej pobił napastnika². Zresztą bodziec wywołujący stan *reversal* może być bardziej subtelny i wiązać się z gestem, czy nieopatrnie wypowiedzianym słowem ofiary. Rzecz w tym, że działania napastnika będą od tej pory ukierunkowane na cel, którym jest upokorzenie ofiary, a zarazem budowanie reputacji „twardego mężczyzny” w oczach kompanów. Przyjemna świadomość zdominowania rywala może spowodować z kolei ponowne przełączenie się w stan parateliczny, szczególnie jeśli dzięki pieniądзом zabrany ofierze napastnik może zapewnić kolejne atrakcje sobie i swoim kolegom³.

A oto przykłady, będące ilustracją tak rozumianych mechanizmów **irracjonalnego rozboju**.

Nieletni R.G. spędzał czas z kolegą z bloku. Było piątkowe popołudnie, szli bez wyraźnego celu, żartowali. W pewnej chwili R.G. zobaczył małoletniego Roma. Skazany został wcześniej pobity przez Romów, gdyż nie chciał oddać łańcuszka podczas próby kradzieży. Można założyć, że wspomnienie i związana z nim frustracja spowodowały, iż stan parateliczny, w którym znajdował się nieletni zmienił się szybko w stan teliczny, w którym celem stała się zemsta za doznane upokorzenie. Poczucie zadowolenia i rozluźnienia przekształciło się w niepokój i złość. Po krótkiej wymianie obelg i gróźb Rom został pobity, a ponieważ nie miał przy sobie niczego cennego, napastnicy ukradli mu kurtkę. Należy dodać, że nieletni, o którym mowa pochodzi z dobrze funkcjonującej, a zarazem zamożnej rodziny. Jest sportowcem, tenisistą. Nie używa alkoholu ani innych psychostymulantów, nie pali.

Skazany S.C. (27 lat) wracał z imienin u swojej sympatii. Był lekko podchmielony (był to wieczór, kiedy się oświadczył, nie wypił dużo, gdyż jak powiedział, „przy-

² Fakt wcześniejszego pobicia i zagrożenie utratą reputacji w grupie, stanowił będzie błąd konstrukcyjny ramy ochronnej i spowoduje przełączenie ze stanu paratelicznego w teliczny. W związku z czym pobudzenie odczuwane jako przyjemne, zamieni się w niepokój (wspomnienie bólu związanego z pobiciem, obawa o „zachowanie twarzy” wobec kolegów). Niepokój ten, z kolei może być maskowany agresją, prowadząc do brutalnego ataku na ofiarę.

³ Jak z tego wynika, dwa opisane mechanizmy można traktować jako typy, oraz – w pewnych okolicznościach – etapy rozboju.

szli teściowie się patrzyli”. Jego stan można określić jako parateliczny; był przyjemnie pobudzony. Na przystanku autobusowym spotkał 2 mężczyzn, którzy „gapili się na jego tatuaże”. Wspomnienie poprzedniego pobytu w zakładzie karnym i tatuaży, które wykonali mu współwięźniowie, a których chętnie by się obecnie pozbył, spowodowało pojawienie się niepokoju, a następnie agresji. W efekcie pobił obu nieznanymi mężczyznami i zabrał im w sumie 10 zł. (więcej pieniędzy przy sobie nie mieli).

Nieletni R.H. uprawia tajski boks. Wspólnie z kolegą bez celu chodzili w sobotę po osiedlu, wypili kilka piw. Byli pobudzeni i chcieli dodatkowo zapalić marihuanę, ale nie mieli już pieniędzy. Próbowali je pożyczyć od napotkanych na osiedlu rówieśników, ale bez rezultatu. Miejsce przyjemnego „korzystania z uroków wieczoru” zajęła frustracja i nastawienie na cel – zdobycie pieniędzy. W końcu napotkali małego, któremu zagrozili pobiciem i ukradli telefon komórkowy oraz drobną kwotę pieniędzy.

PODSUMOWANIE: ZWODNICZY UROK TYPOLOGII?

Bushman i Anderson (2001) sugerują, aby dychotomię agresja wroga – agresja instrumentalna „odłączyć aparaturę podtrzymującą”. Według nich, zarówno osoby skłonne do przejawiania agresji wrogiej, jak i takie, które często reagują agresją instrumentalną, opierają swoje działania na ukształtowanych w drodze osobistych doświadczeń skryptach. W trakcie wielokrotnego używania skrypty podlegają procesowi automatyzacji. Automatyzacja zaś może równie dobrze dotyczyć dokonywania bilansu zysków i strat (typowe dla agresji instrumentalnej), jak zawierać inne elementy, tradycyjnie łączone z agresją wroga (np. gniew).

Zgodnie z założeniami *reversal theory* podział agresja wroga – instrumentalna również traci sens; tyle tylko że z innych, niż podawane przez Bushmana i Andersona przyczyn. Kiedy analizujemy motywację przestępstw rozbójniczych okazuje się bowiem, że w trakcie niektórych z nich celem nie jest wyrządzenie krzywdy, jak w przypadku agresji gniewnej (wrogiej); równocześnie jednak trudno doszukać się „zewnątrznego” motywu (np. zaspokojenia potrzeb materialnych (jak w przypadku aktu agresji instrumentalnej). Mechanizmem sprawczym w przypadku pewnej grupy przestępców, którą nazwano umownie „irracjonalnymi” jest bowiem optymalizacja poziomu pobudzenia i dążenie do odczuwania pozytywnych emocji. Inaczej mówiąc, w ich przypadku mamy do czynienia z tendencją do podnoszenia poziomu pobudzenia, a zarazem niebezpiecznego intensyfikowania „zabarwienia hedonistycznego”, co może doprowadzić np. do zachowań ryzykownych (w tym do wyrządzenia krzywdy innej osobie) lub spowodować u osób w stanie paratelicznym pojawienie się zjawiska *reversal*, nasilonego niepokoju, a w konsekwencji zachowań agresywnych.

Jak widać, dychotomia agresja wroga – agresja instrumentalna wbrew pozorom powoduje więcej zamieszania w sferze teorii, niż cokolwiek satysfakcjonująco i dogłębnie

wyjaśnia. Nadmierne przywiązanie do tego klasycznego podziału może też stwarzać problemy w sferze interwencji. Tradycyjnie uznawano bowiem, że modyfikowanie agresji wrogiej wymaga skoncentrowania oddziaływań na zmiennych wywołujących gniew: frustracji, prowokacji i dyskomforcie odczuwanych przez napastnika. Z kolei radzenie sobie z agresją instrumentalną powinno – jak się zakłada – skupiać się na roli wyniku zachowania i przekonaniach na jego temat. Na przekonania dotyczące rezultatów działania wpływa m.in. proces uczenia się przez obserwację, doświadczenia bezpośrednie (np. stosowanie siły) oraz pośrednie (np. wcielanie się w rolę agresywnych bohaterów gier komputerowych). Przekonania co do własnej skuteczności są z kolei wzmacniane przez ćwiczenie zachowań agresywnych w realnym świecie. W nim jednak spotykamy się z przypadkami na tyle skomplikowanymi, że ich opis i interwencja wymagają uwzględnienia konfiguracji motywów, możliwości i wpływów środowiska, zamiast nadawania etykiet wynikających z prostej dychotomii. Takie podejście zawęża bowiem spektrum rozważań i może prowadzić do nieadekwatnych prób modyfikacji lub prewencji zachowań agresywnych.

LITERATURA

- Apter, M.J. (1982). *The experience of motivation: Theory of psychological reversals*. New York: Academic Press.
- Apter, M.J. (2000). Reversal theory. W: A.E. Kazdin (red.), *Encyclopedia of psychology* (t. 7, s. 99–101). Washington: American Psychological Association.
- Apter, M.J. (2001). An introduction to reversal theory. W: M.J. Apter (red.), *Motivational styles in everyday life: A guide to reversal theory* (s. 3–35). Washington: American Psychological Association.
- Apter, M.J. (2001b). Reversal theory as a set of propositions. W: M.J. Apter (red.), *Motivational styles in everyday life: A guide to reversal theory* (s. 37–51). Washington: American Psychological Association.
- Bushman, B.J., Anderson, C.A. (2001). Is it time to pull on the hostile versus instrumental aggression dichotomy? *Psychological Review*, 108, 1, 273–279.
- Copes, H. (2003). Streetlife and the rewards of auto theft. *Deviant Behavior: An Interdisciplinary Journal*, 24, 309–332.
- Franken, R.E. (2005). *Psychologia motywacji*. Gdańsk: GWP.
- Gerkovich, M.M. (2001). Risk-taking. W: M.J. Apter (red.), *Motivational styles in everyday life: A guide to reversal theory* (s. 215–228). Washington: American Psychological Association.
- Gottfredson, M.R., Hirschi, T. (1990). *A general theory of crime*. Stanford: Stanford University Press.
- Huesmann, L.R. (1998). The role of social information processing and cognitive schema in the acquisition and maintenance of habitual aggressive behavior. W: R. Geen, E. Donnerstein (red.), *Human aggression: Theories, research, and implications for policy* (s. 73–109). New York: Academic Press.
- Kahneman, D., Treisman, A. (1984). Changing views of attention and automaticity. W: R. Parasuraman, D.R. Davies (red.), *Varieties of attention* (s. 29–61). New York: Academic Press.

- Katz, J. (1988). *Seductions of crime: Moral and sensual attractions in doing evil*. New York: Basic Books.
- Krahe, B. (2006). *Agresja*. Gdańsk: GWP.
- Piotrowski, P. (2011). *Rozbój. Uwarunkowania psychospołeczne, motywacja i racjonalność sprawców*. Warszawa: Wydawnictwo Akademickie „Żak”.
- Ranschburg, J. (1993). *Lęk, gniew, agresja*. Warszawa: WSiP.
- Tedeschi, J.T., Felson, R.B. (1994). *Violence, aggression, and coercive actions*. Washington, DC: American Psychological Association.
- Wegner, D.M., Bargh, J.A. (1998). Control and automaticity in social life. W: D. Gilbert, S. Fiske, G. Lindzey (red.), *The handbook of social psychology* (s. 446–496). New York: McGraw-Hill.